

Վարդան Փարթամեան, *Սփիւորի Օտարագիր Բանաստեղծութիւնը*, «Մուղնի» հրատարակչութիւն, 192 էջ, Երեւան, 2005:

«Օտարագիր հայ գրողներ» երեւոյթի, եւ այդ հեղինակների ստեղծագործութիւնների արժեւորման հարցը մի բազմարժանողակ, բանավեճերի առիթ տուած եւ որոշ առումով չարշրկուած խնդիր է¹, քիչ քէ շատ արժարժուած եւ վիճարանութիւնների նիւթ դարձած Սփիւորում² եւ պակաս չափով՝ Հայաստանում³ (յատկապէս ո՛ր գրականութեանը պատկանելիութեան խնդրի առումով): Սոյն թեման տասնամեակներ շարունակ եղել է հայրենի գրականագէտ Վարդան Փարթամեանի ուսումնասիրութեան առարկաներից մէկը⁴: Գրականագէտը իր վերջին՝ *Սփիւորի Օտարագիր Բանաստեղծութիւնը* մենագրութեամբ (հրատարակուած Գալուստ Կիլլպենկեան Հիմնարկութեան հովանաւորութեամբ) ի մի է բերել եւ ամբողջացրել նիւթի վերաբերեալ իր երկարամեայ դիտարկումները:

Սոյն մենագրութեամբ Փարթամեանն անդրադարձել է միայն օտարագիր հայ հեղինակների չափաժոյ գրական ժառանգութեանը (ստեղծուած հիմնականում անգլերէն, ֆրանսերէն եւ իսպաներէն լեզուներով), թերեւս գրական միւս սեռերի ուսումնասիրութիւնը թողնելով մէկ այլ առիթի:

Նշենք, որ մեր հաշուումներով՝ այս երեք լեզուներից բացի հայ եւ հայագգի հարիւրաւոր հեղինակներ գեղարուեստական ստեղծագործութիւններ են գրել նաեւ ասորերէն (վաղ միջնադարում), յունարէն, արաբերէն (միջնադարից մինչ օրս), պարսկերէն, բուրբերէն, ռումիներէն, հունգարերէն, ռուսերէն, լեհերէն, բուլղարերէն, իտալերէն, գերմաներէն, լատիներէն, հատուկենտ հեղինակներ՝ պորտուգալերէն, էստոներէն, շուեդերէն, քրդերէն, ուրդու: Այսպիսով, լեզուների ընդհանուր թիւը քսանմէկ է, թէւ չի բացառուում, որ լինեն եւ ուրիշներ: Լրագրութեան եւ այլեայլ տեսակի գրականութեան (ընդամին՝ բարգանութիւնների) յաւելման դէպքում այս լեզուների թիւը կ'աւելանայ:

Փարթամեանը նշել է, որ «Հայ իրականութեան մէջ նման բանաստեղծութիւնը նորութիւն չէ: Հայ գաղթաշխարհի առաջացման հետ յայտնուել է նա, սակայն Սփիւորում ստացել է կենսական նոր լիցք, որը նրա յարանունը ընձիւղաւորումն է բերում» (էջ 7): (Նկատենք, որ այլալեզու հայ գրող եւ գրականութիւն երեւոյթն ի յայտ է եկել հայկական գաղթավայրերից առաջ էլ, քուն հայաստանեան իրականութեան մէջ: Եթէ մի կողմ թողնենք նախաքրիստոնէական ժամանակներում Հայաստանում գոյութիւն ունեցած գրականութեան լեզուի խնդիրը, ապա տակաւին Ե. դարում հայ մատենագրութեան մէջ առկայ են օտարալեզու երկեր,⁵ ինչը սակայն, հայ գրականութեան այլալեզու ճիւղ կարելի է համարել⁶): Փարթամեանի հետազօտութեան նիւթը Ի. դարի հայագգի այլալեզու խումբը կազմող հեղինակներն են:

Ըստ հեղինակի՝ «Սփիւռքի առաջացման երկրորդ տասնամեակում, 30-ական թուականներին, սկսեց երեւան գալ օտարազիր Հայ բանաստեղծութիւնը: Այդ բանաստեղծութեան ստեղծողներն են նախկին գաղթաՀայր ու եղեռնից փրկուածների այն սերունդները, որոնք գրական ասպարէզ են մտել ու մտնում են՝ առաւելարար կամ միայն օտար լեզուին Հմտացած» (էջ 176)⁷:

Փաստօրէն, յստակ սահմանում են Սփիւռքի օտարալեզու բանաստեղծութեան ծննդեան թուականը (1930ականներ) եւ հեղինակները (նախկին գաղութահայեր եւ եղեռնից փրկուածների սերունդներ: Միւս կողմից, այս յստակ ծեւակերպումը մտորումների տեղիք է տալիս, թէ արդեօք որտե՞ղ է պէտք «զետեղել» ո՛չ նախկին գաղութահայ եւ ո՛չ Մեծ Եղեռնի հետեւանքով այլաշխարհի ընկած, հայութեան մէկ այլ հատուածի (մեծ մասամբ՝ արեւելահայ) գաւակ օտարազիր հեղինակը: Օրինակ, անգլիագիր արձակագիր Վահան Նոսանեանը (յայտնի Արի Ռոստով եւ Արածանի գրական անուններով), որ ծնունդով եղել է Վլադիկալկազից եւ ապրել է ԱՄՆ-ում, կարո՞ղ է մաս կազմել Սփիւռքի օտարազիր գրականութեան...: Փարբամեանը, սակայն, յիշատակութեան կարգով անդրադարձել է մինչ այդ թուականը գործած այլալեզու հայագրի հեղինակների (Վիկտորիա Աղանուր, Հերմինէ Հովեան, Արմէն Դորեան), իրաւամբ գտնելով, որ նրանց ստեղծագործութիւններում «ի յայտ են եկել Սփիւռքի օտարազիր բանաստեղծութեան նախանշանները» (էջ 29):

Ներածութեան մէջ Փարբամեանը այլալեզու հայ գրողների երեւոյթը դիտարկել է գրականագիտական շրջանակներից դուրս, այն առնչակցելով ազգի գոյատեւման, ազգային հոգեբանութեան եւ ինքնութեան հետ: «Այդ գրականութեան մասին վէճը հեռու է սոսկ գրականագիտական մի խնդիր լինելուց, այլ սերտօրէն կապուած է ազգի գոյատեւման, ազգային հոգեբանութեանը հարազատ մնալու նախանձախնդրութեան հետ: Այդ նկատառումներից եկող տարբեր դիրքորոշումները վերջիվերջոյ յանգում են Սփիւռքի գրականութեան Ֆենոմէնին, օտարազիր Հայ գրական երեւոյթին առնչուելու խնդրին, որը ինչպէս երէկ, առաւել եւս այսօր գործնական կարեւոր նշանակութիւն է ստացել» (էջ 7): Ըստ Յակոբ Գոյումճեանի «Անգլիագիր Հայ Գրողներու Խնդիրը» յօդուածի՝ օտարագրութիւնը անխուսափելիօրէն յանգեցնում է քնիկ ժողովրդից եւ գրականութիւնից խզման, քանի որ ազգային ինքնութեան հիմքը լեզուն է (էջ 10)⁸: Սակայն Փարբամեանն իրաւացիօրէն նկատել է, որ «Ազգային հոգեբանութիւնը, որպէս մարդկային մտածելակերպի եւ գգացական աշխարհի ինքնատիպ դրսեւորում, չի պարտադրում, որ անպայման հենց այդ ազգային լեզուով էլ արտայայտուի, ինչպէս այդ ցոյց են տուել Ֆրանց Վերֆէլը եւ ուրիշներ իրենց ստեղծագործութեամբ: Սակայն նոյնիսկ այդ դէպքում էլ օտարազիր Հայր տարբերում է այլազգի գրողից: Եթէ այլազգին պիտի ճանաչի, ուսումնասիրի այդ հոգեբանութիւնը, ապա օտարազիր Հայն այն արտացոլում է ինքնարեւարար, արեան թելադրանքով, նոյնպէս եւ գիտակցական մօտեցմամբ՝ նկատի ունենալով իր ընթերցողին» (էջ

11): Վկայակոչում են Նիւ Եորքի *Արարատ* անգլերէն քառանկար հանդէսում 1960ականներին օտարագիր հայ գրականութեան մասին քննարկումները, որոնք ազգային շրջանակներից դուրս գալով՝ վերածուել են «արդիականութեան հետ կապուող» համընդհանուր մի երեւոյթի, քանի որ օտարագրութիւնը միայն հայկական երեւոյթ չէ: Մի ազգի ներկայացուցչի կողմից մէկ այլ լեզուով ստեղծագործելու խնդիրը առկայ է շատ ժողովուրդների մէջ: Սակայն օտար լեզուներով ստեղծագործած օտարագիր, օտարալեզու. (եղած եզրերի մէջ մենք առաւել ճիշտ ենք համարում «այլալեզու»-ն, քանի որ «այլ» բառը գործածում է շեշտելու համար որեւէ լեզուի՝ տուեալ պարագայում հայերէնից տարբեր լինելու իրողութիւնը, մինչդէռ այդ օտար համարուող լեզուն յաճախ տուեալ հեղինակի համար երբեք կամ այլեւս «օտար» չի եղել (ճակատագրի բերումով՝ յաճախ հայոց լեզուն է դարձել օտար⁹) հայ հեղինակների պարագան փոքրինչ այլ է, քանի որ ունի իր կոնկրետ ընթերցողը: «Տարիների հետ կուտակուել ու կուտակուում է այդ գրականութիւնը, որը ոչ միայն հայի կողմից է ստեղծուում, այլև հենց հայի համար, որ տարբեր հանգամանքների բերումով օտարախօս է դարձել» (էջ 7): Եւ Արարատի մուսան, այլ լեզուներով արտայայտուելիս էլ, յաճախ պահպանում է ազգայինի համար աւելի կարեւոր (լեզուից էլ անդին) մի երեւոյթ, այն, ինչ պայմանականօրէն ինչի ենք անուանում, որն էլ, թերեւս, ազգային ինքնութիւնը կազմաւորող գործօնների (մտածողութիւն, հոգեբանութիւն, ոճ) համադրումն է¹⁰:

Մեր համոզմամբ, առաջին հերթին «հայի համար» հայի կողմից ստեղծուած գրականութիւնը, թէկուզ այլ լեզուներով, միանգամայն կարող է համարուել հայ գրականութեան մի հատուածը: Սոյն դրոյթը մանրակրկիտ հետազօտման կարիք ունի: Եղակէտ կարելի է ընդունել օտարախօս դարձած հայ ընթերցողի համար տուեալ լեզուով տպագրուող գրական հանդէսների գոյութիւնը եւ այնտեղ հրատարակուող հայերի կողմից գրուած գեղարուեստական գրականութեան առկայութիւնը: Կարելի է խօսել հայագաղութների այլալեզու գրական հանդէսներում հրատարակուած հայ գրականութեան մասին (օրինակ, հունգարահայ *Արմենիա* հանդէսում ընդգրկուած հայագրի գրողների հունգարերէն ստեղծագործութիւնները եւ աւելի ուշ՝ ամերիկահայ *Արարատ* հանդէսում մինչ օրս գոյատեւող անգլիալեզու հայ գրականութիւնը): Կարելի է խօսել բուն հայ գրական միջավայրերում (Պոլիս, Երեւան) ազգային գրականութեան զարգացմանը զուգահեռ ընթացած հայ գրականութեան թուրքալեզու, ֆրանսալեզու եւ ռուսալեզու ճիւղաւորումների մասին: Դարեր շարունակ հայ ընթերցողի համար ստեղծուել է հայատառ թուրքալեզու գրականութիւն, որ թուրք գրականութեան հետ կապ չունի, այլ արեւմտահայ գրականութեան այլալեզու մի հատուածն է (յատկապէս որ այն ստեղծուել է մեսրոպատառ): Պոլսում եւ Չմիւռնիայում ԺԹ. դարի վերջին-Ի. դարի սկզբին ստեղծուած էր ֆրանսագիր հայ գրականութիւն: Դանիէլ Վարուժանի քարգմանութեանն արժանացած բանաստեղծուի Իսկուի Մինասը թէպէտ Պոլսում, ստեղծագործել է ֆրանսերէն եւ յետագայում հաստատուել Ֆրանս-

իայում՝ ֆրանսիական գրականութեան պատմութեան մաս չի կազմում: Խորհրդային տարիներից Հայաստանի տարածքում հայ հեղինակների կողմից ստեղծուել է ռուսալեզու գրականութիւն՝ համախմբուած *Լիտերատուրնայա Արմենիա* ամսագրի շուրջը, սակայն այն ռուս գրականութեան մաս չի կազմում, հետեւաբար՝ իրատուրք ունի կոչուել հայ (հայաստանեան) գրականութեան այլալեզու հատուածը: Միւս կողմից՝ հայաստանցի քուրդ հեղինակների հայերէնով գրուած քրդապատում ստեղծագործութիւններն աւելի քուրդ գրականութեանն են վերաբերում, քան հայ, իսկ յայտնի է, որ քրդական գրականութիւն ստեղծուում է ոչ միայն քրդերէն, այլեւ թուրքերէն, արաբերէն եւ այլ լեզուներով:

Փարթամեանն ինքն էլ մի առիթով նշում է մենագրութեան էջերում, որ օտարալեզու հայ գրողների շատ երկեր թէւ լեզուական եւ գեղարուեստական արտայայտչամիջոցներով աւելի մերձ ու մատչելի են տուեալ օտար գրականութեան, սակայն էութեանը մնում են որպէս հայ գրողի օտարալեզու ստեղծագործութիւն: *«Իզուր չէ, որ (եթէ յիշատակենք սոսկ հպանցիկօրէն) Սայիաթ-Նովայի եռալեզու ստեղծագործութիւնը պատկանում է մէկ հեղինակութեան, կամ Ալեքսանդր Փանոսեանի Ֆրանսերէն, Կոստան Զարեանի Ֆրանսերէն ու իտալերէն¹¹, Ժաք Յակոբեանի, Բիւզանդ Թոփալեանի Ֆրանսերէն քանաստեղծութիւնները, Նոյնիսկ առանձին ժողովածուներով, անհնարին է «կտրել», «պոկել» նրանց ստեղծագործութեան ամբողջական համակարգից»* (էջ 94):

Տեղեկութիւններով եւ մեթոդաբանական մօտեցումներով հարուստ ներածութիւնից յետոյ Փարթամեանն իր մենագրութիւնն ըստ թեմաների բաժանել է հինգ գլուխների՝ տալով դրանց յատկանշական վերտառութիւններ:

Ա. գլուխը՝ «Ով Եմ Ես», ներկայացնում է սփիւոքահայի ինքնաճանաչման փնտռտուրը շափածոյի ընդմիջից, այն երկակի ինքնութեան խնդիրը, որի անվերջանալի հարցուպատասխանի միջից ամէն մի սփիւոքահայ փորձում է զտնել իր պատասխանը՝ իրավսանն: Այս գլխում հեղինակը կենտրոնացել է երեք բանաստեղծուիւնների՝ հայ ընթերցողին քաջածանօթ անգլիագիր Դայանա Տեր-Յովհաննիսեանի եւ իսպանագիր (այժմ նաեւ՝ անգլիագիր եւ հայագիր) Ալիսիա Կիրակոսեանի, ինչպէս նաեւ նուազ յայտնի ֆրանսագիր Պարգեւ Օրֆայի (Պարգեւուիի Պետրոսեան) ստեղծագործութիւնների վրայ, որոնց պոեզիայի հիմնական առանցքը կազմում է հայերգութիւնը՝ ինքնաբացայայտման գործընթացի բազմակողմանի դրսեւորումներով: Ալիսիա Կիրակոսեանի խօսքերով՝ ճանաչելով Հայաստանը ինքը (սփիւոքահայը) ճանաչել է ինքն իրեն, որը խորապէս իմաստաւորում է թէ՛ հեղինակի եւ թէ՛ հայ ընթերցողի համար:

Բ. գլխում («Կենսատրուող Աւանդներով») Փարթամեանն անդրադարձել է անգլիագիր ամերիկահայ հեղինակների առաջին սերնդին, եւ առաւելապէս վերլուծել ֆրանսագիր բանաստեղծներ Ռուբէն Մելիքի (Ֆրանսիա) եւ Վահէ Գողէի (Շվեյցարիա) ստեղծագործութեան հայկական անդրադարձները, նշելով այն հիմնական թեմաները եւ մոտիւնները, որ յաճախ առկայ են այդ

հեղինակների երկերում: Դրանք են՝ ձգտումը ճանաչելու հայրերին, առագնե-
րին, մեծ մօր կերպարը, դէպի օտարացում գնալը, նահանջը ազգայինից, մե-
նուքեան եւ մենակութեան, կորուստների առթած քախիծը, ինչպէս նաեւ՝ հայ
ոգուն քնորոշ լաւատեսութիւնը (*«Թէկուզ օտար լեզուով ազգային կեանքի,
հոգու հետ կապուածութիւնը նրան (օտարագիր հայ բանաստեղծութեանը -
Ա.Բ.) հաղորդում է վստահութեան շեշտուածութիւն, ինչ-ինչ մտահոգութիւն-
ներից ձերբազատուածութիւն»*) (էջ 93): *«Զխամրող յիշատակներով, արթնա-
ցող գիտակցականութեամբ, որ հրահրում են այս կամ այն ճանապարհով ու
հանգամանքով, որեւէ արտաքին կամ ներքին ազդակով, արտաբեկում են
իւրաքանչիւր վերադարձով օտարագիր հայ բանաստեղծութեան մէջ»* (էջ 82):
Փարթամեանն այս կապակցութեամբ մանրամասն անդրադարձել է ամերի-
կահայ մի շարք անգլիագիր բանաստեղծների եւ այլոց (կուրահայ իսպանա-
գիր Դաւիթ Չերխեան, ֆրանսագիր Գէորգ (իրականում Ժորժ) Չուսթուեան)
ստեղծագործութեանը, եզրակացնելով, որ աւանդներին հաղորդակցելով՝
*«օտարագիր հայ բանաստեղծութիւնը երեւան է բերում ազգային էութեան
յայտանիշները, հայ ժողովրդի հոգեւոր կերտուածքի, բնաւորութեան ու կեն-
սահայեցութեան, սիրոյ եւ ստեղծութեան, չսպիացող վէրքերի որոշարկուող
իւրաքանչիւրութիւնը»* (էջ 99):

«Եղեռնապատում» վերնագրուած Գ. գլխում հեղինակն անդրադարձել է
օտարագիր բանաստեղծների երկերում մշտապէս հնչող Մեծ Եղեռնի քննա-
յին, նրա բազմակողմանի դրսեւորումներին, քանի որ *«Երէկ եւ այսօր որեւէ
սփիւռքահայ, իր գոյաւորումը պարզելիս, անպայման դէմ է առնում
թուրքերի իրագործած ցեղասպանութեան փաստին»* (էջ 103): Հեղինակը նշում
է, որ *«...կենդանի եւ կենդանագրուած պատմութիւնը, սեփական դրութեան
անբնականութեան գիտակցումը, այն, որ ինքը հարկադրաբար, բռնադատա-
բար է յայտնուել աշխարհի ամէն մի վայրում, բայց ոչ պապենականում, այս
ամէնը մտածական չիկացմամբ մշտարժարծ են պահում եղեռնապատումը»* (էջ
104, ի դէպ, ասուածը ճշմարիտ է նաեւ օտարալեզու արձակի եւ քտե-
րագրութեան համար): Այս գլխում հեղինակը մանրամասն գրականագիտա-
կան վերլուծութեան է ենթարկել անգլիագիր հեղինակներ Փիթրը Բալաքեանի
(ԱՄՆ) եւ Յովհաննէս Փիլիկեանի (Մեծ Բրիտանիա) ստեղծագործութիւն-
ները: Փիլիկեանի 1915 - Հայկական Համանուագ վիպերգում հեղինակը հայ-
կական ցեղասպանութիւնը դիտում է համայն մարդկութեան պատմութեան
ընդգրկումով, համաշխարհային կտրուածքով: Այդպիսով (ի տարբերութիւն
այլ եղեռնապատում ստեղծագործութիւնների) Մեծ Եղեռնը դադարում է լինել
սոսկ հեղինակի անձին վիճակուած ծանր ժառանգութիւն եւ նրա ժողովրդին
առնչուող մի մեծագոյն ոճիր:

Փարթամեանի մենագրութեան Դ. գլխիսը «Յաւերժականի Խորհուրդը»
վերնագրով, ներկայացնում է հայ մշակոյթի եւ մասնատրապէս գրականու-
թեան դերը սփռուած հայութեան հոգեւոր կեանքում, գոյապայքարը եւ ազգա-
պահպանումը սպիտակ եղեռնի սպառնալիքի պայմաններում, հայ գրակա-
նութիւնից կատարուած քարզանութիւնները, տարբեր լեզուներով լոյս տե-

սամ հայապատում գրական գործերը: «...Չկան Հայոց պատմութեան որեւէ ուշագրաւ իրադարձութիւն ու դէմք, որ օտար լեզուներով ներկայացուած չլինեն առանձին Հատորներով կամ պարբերական մամուլի էջերում» (էջ 136-137): Հետաքրքիր իրողութիւններ է վերահանում Փարքամեանը, նշելով հայ բանաստեղծների հետ օտարագիր հայ բանաստեղծների ունեցած կապերը, թէ որքան յաճախ են նրանք անդրադարձել հայ դիցարանութեանը եւ աւանդական գրոյցներին (ինչպէս «Արա Գեղեցիկ»ին, «Ախրամար»ին¹² եւն.):

Վերջին՝ Ե. գլուխը վերնագրուած է «Ծննդանշան», Գլենդէյլում 1999ին լոյս տեսած համանուն ժողովածուի անունով, որի ենթախորագիրն է «Ամերիկահայ Անգլիագիր Բանաստեղծութեան Երկլեզու Ժողովածու», մի հատոր, որտեղ «ի մի են եկել այն էական, յարատեւող ընկալումները, որոնք Համակում են օտար լեզուով, բայց Հայ հոգով գրողին» (էջ 153): Ըստ էութեան, այս գլուխը տուեալ հատորի գրախօսութիւն-վերլուծութիւնն է, կենտրոնացած առանձին հեղինակների (օրինակ՝ ամերիկահայ շրջանակներում որոշ գայթակղութիւն առաջացրած Նենսի Ագապեանի) գործերի վրայ: Սակայն հեղինակը նաեւ վերլուծել է Սփիւռքի օտարագիր գրականութեան ներկայ փուլը, երբ «Մփիւռքի գոյատեւման ջանքերի կառուցում տարէջտարի աւելի նշանակալի է դառնում այդ գրականութիւնը՝ սկզբի մասնակի իր դրսեւորումներից հետզհետէ անելով դէպի աւելի կայուն ու յարատեւող կիրառութիւն» (էջ 150): Խօսքն առաջին հերթին վերաբերում է ԱՄՆ-ին, որտեղ նախորդ սերունդների գրողներին Չիքո հարիւրամեակի սկզբում արդէն իսկ միացել է նորարակ արտերկրացի դարձած հայը (որոնց շարքերում, անգամ հայաստանցիների մէջ, նոյնպէս կան օտարագիրներ¹³ եւ ասպարէզ են իջնում անգլիալեզու նոր գրական պարբերականներ¹⁴):

Խիստ կարեւոր է նշել, որ առատօրէն մէջբերումներ կատարելով սփիւռքահայ օտարագիր բանաստեղծներից, Փարքամեանը յաճախ քերել է հայկական ընդգծուած մոտիւներ եւ էանիշներ չունեցող տողեր եւ հատուածներ, փորձելով ցոյց տալ դրանց ունեցած ներքին կապը հայոց մտածողութեան, հայ իրականութեան եւ հայ ինքնութեան հետ (ինչպէս օրինակ, Հայկ Խաչատրեանի եւ Լ.Ե. Համալեանի քերթուածները վերլուծելիս, էջ 92-93):

Սոյն նիւթը այնքան բազմաշերտ է, որ անհնար է միանգամից սպասել ասելիքը: Կարելի է մի շարք յաւելումներ կատարել ասուած դիտարկումներին, այլ հեղինակներից արուած մէջբերումներով եւ յաւելումներով աւելի ամրապնդել հեղինակի կարծիքը: Օրինակ, Փարքամեանը նշել է Դաւիթ Խերդեանի «Հայկական Սրճարաններն Ամերիկայում» բանաստեղծութիւնը, որտեղ նկարագրուած է հայի կենցաղի փոփոխութիւնը նոր երկրում (տուեալ դէպքում՝ Ամերիկայում): Սոյն բանաստեղծութիւնը սերտ աղերս ունի օտարագիր մէկ այլ հեղինակի՝ բուլղարագիր Սեւդա Սեւանի «Յուշ» քերթուածի հետ, որտեղ նկարագրուած է հայկական մի հին սրճարան, ուր յաճախում էր բանաստեղծուի պապն ուրիշ հայորդիների հետ: Եւ ապա՝ անցեալ դարձած այդ պատկերի նորօրեայ հիմնաւորումը՝ համեմուած քախիծով եւ նորք հունրով:

Հիմա սրճարանն այդ վաղո՛ւց չկայ,
 Չկան եւ ծերե՛րն՝ այնտեղ սուրճ խմող,
 Եւ չկայ նաեւ աղջի՛կն այն փոքրիկ—
 Քանզի հայոց հին սրճարաններում
 Հայ կանայք երբեք... սուրճ չէին խմում¹⁵։

Կոտ շարադրանքով, խիտ, քիւրեղացած մտքերով, հարուստ եւ գեղեցիկ հայերենով (արեւմտահայերէնի տարրեր պարունակող) գրուած այս ուսումնասիրութիւնը եզրափակուած է էլ անլի խտացուած վերջաբանով, որն ամփոփում է ներկայացուած նիւթի հիմնական դրոյթները եւ եզրայանգումները, որոնցից եւս մէկ անգամ համոզուած ենք, որ «*օտարագիր հայ բանաստեղծութիւնը սփիւռքահայ բանաստեղծութեան անկապտելի մասն է կազմում*» (էջ 176)։ Հեղինակը նշում է, որ «*Առաւել լայն տարածում ունեն անգլերէն, ֆրանսերէն, իսպաներէն բանաստեղծութիւնները, որոնց ուրիշ լեզուներով յաւելումը չի բացառում հեռանկարում*» (նոյն տեղում)։ Դա ճշմարիտ է, քանի որ վերջին տարիներին նոյնիսկ հայագրութիւնը պահպանած այնպիսի մի գաղթավայրում, որպիսին իրանահայն է, ասպարէզ են իջել պարսկագիր հայ հեղինակներ (քանաստեղծ Իրիկ Զարիմ Մասիհի, Իրանում որոշակի գրական համբաւ ձեռք բերած արձակագրուհի Չոյա Փիրզադ, նախկինում եւս եղել են պարսկերէն ստեղծագործող հատուկեմտ հեղինակներ)։ անգամ նոր կազմաւորուած շուէրահայ եւ էստոնահայ համայնքների նոր սերնդի մէջ արդէն կան տեղաբնիկ լեզուներով ստեղծագործող հայորդիներ։

Պետք է նշել, որ թէի Փարթամեանի ուսումնասիրութեան նիւթը հանդիսացել են եւրոպական լեզուներով ստեղծագործած (անգլերէն, ֆրանսերէն եւ իսպաներէն) հայագգի բանաստեղծների (այսպէս կոչուած՝ արտաքին Սփիւռքի) գործերը, սակայն հետաքրքիր կը լինէր որոշ չափով անդրադառնալ նաեւ ռուսալեզու (այսպէս կոչուած ներքին Սփիւռքի՝ նախկին Խորհրդային Միութեան հանրապետութիւններում, եւ հիմնականում՝ Ռուսաստանում գործած) հայ բանաստեղծներին եւ զուգահեռներ անցկացնել նրանց հետ։ Թէի ԽՍՀՄի Սփիւռքը հայոց Մեծ Եղեռնի ծնունդը չէր (բացառութեամբ արխագահայութեան եւ Հարաւային Կովկասի մի քանի հայագաղութների), սակայն հետաքրքիր է, որ Սփիւռքի օտարագիր բանաստեղծութեան մի շարք օրինաչափութիւններ առկայ են նաեւ ռուսալեզու հայագգի գրողների երկերում¹⁶։

Հեղինակի նպատակից դուրս է եղել անդրադառնալ սոյն հարցի շուրջ արտայայտուած ամէն մի կարծիքի¹⁷, որոնք չնայած ինքնին հետաքրքիր են գրապատմական առումով, սակայն ըստ էութեան, կրկնում են արդէն ասուած տեսակէտները (յատկապէս օտարալեզու հայ հեղինակների՝ ո՛ր գրականութեան պատկանելիութեան առումով)։ Հակառակ յստակ չափորոշիչների բացակայութեանը՝ ցանկալի կը լինէր, եթէ հեղինակը պարզաբանէր, թէ տուեալ օտարալեզու բանաստեղծը ինչ չափով է պատկանում իր ստեղծագործած լեզուով գրականութեանը։ Հետաքրքիր կը լինէր գիտենալ, թէ, դիցուք, որքա-

նո՞վ է արգենտինեան քերթութեան դէսը հանդիսանում նոյն Ալիսիա Կիրակոսեանը եւ կամ ամերիկեան պոեզիայի մերկայացուցիչ՝ մի շարք գրական մրցանակների դափնեկիր Քնարիկ Բոյաջեանը: Սակայն նման հարցերի արձարծումը գրականագէտի նպատակը չի եղել:

Այլապեզու հայ գրականութեան համակողմանի եւ խորը վերլուծութիւնը ուսումնասիրողից պահանջում է ոչ միայն գրականագիտական միտք եւ պատրաստուածութիւն, այլեւ ազգային հոգեբանութեան եւ մտածելակերպի իմացութիւն, քանասիրական որոնումների կատարում, տարբեր լեզուների իմացութիւն, ազգային եւ համաշխարհային գրականութեան քաջատեղեակութիւն. յատկանիշներ, որոնցով օժտուած է սոյն քեմայի հետազօտման մէջ մի մեծ հիմնարար դրած Վարդան Փարբամեանը: Նրա *Սփիւռքի Օտարագիր Բանաստեղծութիւնը* մենագրութիւնը կը մնայ որպէս մի մեծարժէք ներածութիւն՝ սոյն քեմայի ուսումնասիրութեան գործում:

ԱՐՇՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հարցին քիչ թէ շատ առնչուող դատողութեան հանդիպում ենք տակալին հայ անդրանիկ պարբերականի՝ *Ազդարարի* էջերում, որտեղ անանուն յօդուածագիրը հետեւեալն է գրել նոր ժամանակների առաջին օտարալեզու հայ հեղինակներից մէկի՝ Յովսէփ Էմինի՝ Լոնդոնում հրատարակուած անգլերէն գրքի մասին, որը պատմում է *«անցեալ պատմութեան յազգի մերոյ եւ յաղթանակաց թագաւորաց մերոց՝ երախտագիտութեամբ շնորհակալութիւն պաշտպանաց զներկայ անտերունջ մեալուն մեր՝ Հանդերձ աղերսիւ եւ յորդորանօք առ պայծառ թագաւորութիւնն այլ ազգ քրիստոնէից, որպէս զի օգնականութեամբ նոցա կարողացուք վայելել գրեական ժառանգութիւնս մեր, եւ ոչ հաւատամք, թէ ՚ի վեր մտածողութիւնս մեր լինիցի անհիմն՝ որով հետեւ զիրքն ՚ի յայլ լեզու գրելն ոչ այլ ինչ կարէ ստուգարաներ»* («Կեանք եւ Անցք Յովսէփ Էմին Հայի Միոյ, Տպեալ Ի Լոնդոն Յամի 1792», *Ազդարար*, 1794, ք. 4, Արամ ամսոյ, էջ 182-183. ընդգծումը մերն է - Ա.Բ.):

² Ժամանակին կազմել ենք սոյն քեմային առնչուող յօդուածների մատենագիտութիւն, որից նշենք հետեւեալները՝ Շահնագար Որբունի, «Հայկական Սնապարծութիւն Մը Հայ Եագումով Օտար Գրողներու Շուրջ», *Այսօր-Ապագայ*, 1952, Մայիս 15, նաեւ՝ «Օտարագիր Հայ Գրողներ», *Չարքունիք*, 1952, Հոկտեմբեր 18, նաեւ՝ Յակոբ Գույումճեան, «Անգլիագիր Հայ Գրողներու Խնդիրը», *Արարատ*, 1953, Յունուար 11, նաեւ՝ «Օտար Լեզուով Գրող Հայերու Տեղը Հայ Գրականութեան Մէջ», *Յառաջ*, 1982, Ապրիլ 30, նաեւ՝ Ռաֆֆի Քէպապճեան, «Օտարալեզու Հայագի Գրողներու եւ Արա Պալիոգեանի Տագնապը», *Չարքունիք*, 1985, Յունուար 27, նաեւ՝ Վարդան Մատթեոսեան, «Օտարագիր Հայ Գրողներ», *Բազմավեպ*, 1991, էջ 308-311, նաեւ՝ Margaret Bedrossian, *The Magical Pinering, Culture And The Imagination In Armenian/American Literature*, Wayne State University Press, 1991, նաեւ՝ Մարկ Նշանեան, «Երկուորեակ Գրականութիւնը. Կախարդական Յեղայնութիւնը», *Յառաջ Միտք եւ Արմեստ*, 1993, Փետրուար 8 էւն.: Հայ եւ օտարագի մի շարք հետազօտողներ ուսումնասիրութեան առարկայ են դարձրել նաեւ առանձին լեզուներով ստեղծագործած հայագի հեղինակներին. (տես օրինակ՝ Գ. Թումանեան, «Հայերը Վրաց Նոր Գրականութեան Մէջ», *Գեղարուեստ*, 1921, էջ 50-54, նաեւ՝ Ահմէտ Բասիմ պէյ, «Ոչ Իսլամ Գրական Դէմքեր», *Ժողովրդի Չայնը-*

Ժամանակ, 1924, Յուլիս 23 (թարգմանում *Վարդ* օրաթերթից, յիշատակում են հայ, յոյն հրեայ թուրքալեզու գրողներ), նաև Գ. Յ. Վ. Գասպարեան, «Հայ Հանճարը Արաբ Մատենագիտութեան Մէջ», *Հայաստանի Կոչնակ*, 1925, էջ 1220-1222, 1255-1256, նաև Չապէլ Թահմիզեան, «Անգլերէն Գրող Հայտիկներ», *Այսօր*, 1947, ք. 14, նաև ԺողէՖ Տելմէլ, «Ֆրանսագիր Հայ Գրագէտներ», *Յառաջ*, 1949, Սեպտեմբեր 13 (թարգմանում Բրիտի *Մուար* քերթից, որտեղ հեղինակը մասնատրապէս նշել է. «Ֆրանսական գրականութիւնը իրատեմբ ունի զոն ըլլալու հայ գրագէտներու քերած նպատէն»), նոյնի՝ «Երբ Արարատի Մուտան Ֆրանսերէն Կ'արտայայտուի», *Յառաջ*, 1950, Դեկտեմբեր 21 (թարգմանում Բրիտի *Մարկ Դը Ֆրանս* պարբերականից), նաև Յ. Զիրտեան, «Թրքաբարբառ Հայ Տաղասացներ», *Աստղաբերդ*, 1952, էջ 194-195, նաև Nona Balakian, *New Touches in American Prose. American Armenian Writers*, New York, 1958, նաև Հ. Սանթրոնեան, «Թրքագիր Հայ Բանաստեղծներ», *Նոր Մարմարա*, 1961, Փետրուար 3, նաև Սկրտիչ Պարսամեան, «Հայ Երիտասարդներ Ֆրանսական Գրականութեան Մէջ», *Նոր Մարմարա*, 1961, Յուլիս 28, նաև «Հայագի Դէմքեր Արարական Գրականութեան Մէջ», *Յառաջ Գրական*, 1962, ք. 61, 63, նաև Սերովբէ Մխիթարեան, *Ֆրանսերէնով Արտայայտուող Հայ Արուեստագէտներ*, Փարիզ, 1969, նաև Ուիլիքմ Նուպար Դանիէլ Դագարեան, «Հայեր Արարական Գրականութեան Պատմութեան Մէջ (1800-1900 թթ.)», *Արեւ*, 1978, Յունիս 4-7, նաև Վահէ Օշական, «Անգլիագիր Ամերիկահայ Գրականութեան Հարցեր», *Ասպարէզ*, 1988, Փետրուար 13, 20, Ապրիլ 2, եւն.:

Տես՝ Ալեքսանդր Թովչեանի կազմած *Օտարալեզու Հայ Գրողներ* ժողովածուն (Երեւան, 1989), նաև նրա «Օտարալեզու, Բայց Ոչ Օտարամիտ» յօդուածը (*Գեղարուեստ*, 1991, ք. 18-22, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 12-13): Երեւանում 1993ին լոյս է տեսել *Սփիւռահայ Գրականութեան Ընտրանի: Օտարալեզու Հայ Հեղինակներ (Չեռնարկ Ուսանողների Համար)* ժողովածուն՝ արդէն տարբեր ժողովածուներում հրատարակուած նիւթերի ընդգրկումով: Թեման հայաստանեան մամուլում յատկապէս արժարժուեց 2005ի Հոկտեմբերին, երբ Հայաստանի Գրողների Միութեան նախաձեռնութեամբ Երեւանում կայացաւ օտարալեզու հայ գրողների առաջին համաժողովը: Այդ առթիւ Միութեան նախագահ Լեւոն Անանեանը, ամփոփելով համաժողովի աշխատանքները, իրաւամբ նշել է. «Այս Համաժողովով մենք մի կարելւոր խնդիր ենք լուծում՝ ճանաչել միմեանց, գնահատել միմեանց եւ ստեղծել պայմաններ, որպէսզի օտարագիր Հայ գրողն իրեն զգայ նոյնքան մեր երկրի, մեր մշակութի տէրը, ինչքան էլ որ ճակատագրի բերումով օտարուել է, որքան մենք: Ես կարծում եմ, որ շատ կարելւոր է մեր յաջորդ քայլը՝ Թարգմանարար ներկայացնել քոյոր այն գրքերը, որոնք այսօր ստեղծուած են արտերկրում: ...Վստահ եմ, որ այս Համաժողովները պիտի դառնան աւանդական ու յաջորդին մասնակցեն օտարագիր երիտասարդ գրողները, եւ պիտի ամէն ինչ անենք նրանց չկորցնելու համար, որոնք արտերկրում մեր Հայ դասի ու պահանջատիրութեան քարոզիչները պիտի լինեն: Իսկ որ կարելւորն է՝ արդէն արուած է Սփիւռքի օտարագիր գրողների գրական գույքագրումը, եւ պիտի կարողանանք հնարաւորինս ներկայացնել նրանց ստեղծագործութիւնները մեր ընթերցողին» (Մարիետա Մակարեան, «Օտարագիր Հայ Գրողների Առաջին Համաժողովը Խիստ Օգտակար Էր», *Ազգ*, 2005, Հոկտեմբեր 14):

- ⁴ Տե՛ս նրա յօդուածները՝ «Հայ Բանաստեղծութիւնը Սփիւռքի Օտարագիր Գրականութեան Աէջ», *Զննարդատական Տարեգիրք*, Երևան, 1987, էջ 180-197, նաեւ՝ «Սփիւռքի Օտարագիր Գրականութեան Ազգային Բնոյթը», *Գրական Թերթ*, 1991, Նոյեմբեր 22:
- ⁵ Տե՛ս՝ Լեւոն Խաչիկեանի «Օտարալեզու Հայ Գրականութիւնը 4-րդ Դարում» յօդուածը, *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1973, ք. 3, էջ 27-51:
- ⁶ Հարկ է նախատառջ ընդունել, որ ամէն ազգային գրականութիւն կարող է ունենալ իր այլալեզու ճիւղատրումները: Սակայն անհրաժեշտ է հաշուի առնել իւրաքանչիւր պարագայի առանձնայատկութիւնները: Շուէդիային հարեան ֆինլանդիայում ստեղծուած եւ ստեղծուող շուէդալեզու գրականութիւնը միշտ էլ համարուել է ֆիննական գրականութիւն, քանի որ այն ծնուած եւ զարգանում է ֆինլանդական հողի վրայ եւ միջավայրում: Ըստ այդմ էլ ազգութեամբ շուէդուիի եւ շուէդերէն ստեղծագործած էդիթ Ստոլերգրանը ֆիննական բանաստեղծութեան ականատր ներկայացուցիչ է: Մինչդեռ հարց է, որ Հայաստանին հարեան Վրաստանում, Իրանում եւ Թուրքիայում ստեղծուած եւ տակաւին ստեղծուող հայ գրականութիւնը որքանով կարող է մաս կազմել վրացական, իրանական կամ բուրբական գրականութեան:
- ⁷ Անշուշտ, մինչեւ այս ժամանակաշրջանը տարբեր գաղութայրերում եղել են հատուկեմտ օտարալեզու հայ ստեղծագործողներ: 1912ին Նիւ Եորքի *Կոչնակ* շաբաթահանդէսում մի յօդուածագիր նշել է, որ «Շատ սակաւաթիւ են Հայ գրողներու Անգլիերէն բանաստեղծութեանց երկերը» (էջ 559): Նա ներկայացրել է Ա. Վ. Պետիկեանի *Կարմիր Սուրբանի Մենախօսութիւնը* 127 էջանոց անգլերէն վիպերգը (իրատարակուած 1912ին, Բոստոնում), որտեղ Արդուլ Համիդը զբաղուած է ինքնագովութեամբ: Հեղինակը եզրայանգում է, որ «Արեւմտեան միտքը պիտի չկրնար թափանցել արեւելքի Մահմետական հոգեբանութեան, մինչ Հայ Հեղինակը՝ ինքն ալ արեւելքի մը՝ կատարելապէս պարզած է Կարմիր Սուրբանի հաւանական տեսակէտը» (նոյն տեղում):
- ⁸ «Ամէնէն ցաւալին այն է, որ մեծ ձիրքի եւ մինչեւ անգամ հանճարի տէր Հայեր, փոխանակ իրենց հայրենակիցներուն մէջ ապրելու, գործելու եւ իրենց երկրին զարգն ըլլալու՝ օտար երկրներու մէջ կը զարգացնեն իրենց տաղանդները: Ու այսպէս օտարներու պարծանք եւ զարդ կը դառնայ այն հանճարը, որ Հայկական է, եւ հայոց կը վերաբերի: Երբ խնդիրը գրականութեան մասին է՝ կորուստն աւելի զգալի է, որովհետեւ լեզուի տարբերութիւնը աւելի շատ կը հեռացնէ արուեստագէտը իր հարազատ հայրենակիցներէն»,- գրել է անգլիաբնակ գրող-բարգամանչուի Չապէլ Պոյանճեանը՝ ինքը եւս օտարալեզու հայ հեղինակ (տե՛ս՝ Չապէլ Կ. Պոյանճեան, «Արքայէլ Արլէն՝ Հայ Վիպասանը», *Հայաստանի Կոչնակ*, 1925, Փետրուար 14, էջ 210): Լեզուի հարցին համզամանօրէն անդրադարձել է գրականագետ Աշոտ Օհանեանը, գտնելով, որ ճիշտ չէ գեղարուեստական գրականութեան ազգային դէմքը որոշելիս բացարձակացնել լեզուի դերը եւ պէտք է հաշուի նստել արտակարգ համզամանքների հետ: «Մեր մասնագէտ գրականագէտների պարտքն է,- գրում է նա,- աշխարհասփիւռ հայոց գրականութեան քարտէզի վրայ նմանատիպ փաստերի բախուելիս՝ վկայակոչել լեզուից աւելի զօրաւոր դիմորոշ գործաններ, որպէսզի անխուսափելի չդառնան պարագոքներն ու կորուստները» (Աշոտ Օհանեան, «Կարօտի եւ Հաւատի Երգեր», *Գարուն*, 1979, ք. 12, էջ 52):
- ⁹ Սոյն նկատառումից ելնելով էլ մենք այս բնմային նուիրում մեր գրութիւններում օգտագործում ենք «այլալեզու» եզրը (տե՛ս՝ օրինակ, «Ազգային Ինքնութեան Դրսե-

տրումն Այլալեզու Հայագգի Գրողների Երկերում», *Ինքնուրույն*, Հումանիտար Հետազոտությունների Հայկական Կենտրոնի հրատարակություն, Երևան, 1995, էջ 173-179):

- ¹⁰ Ըստ այդմ, հարցն ունի երկու երեսակ՝ զգացական եւ գիտական-մեթոդաբանական: Վրեժ Իսրայելեան՝ Մայքրլ Առլեն-կրտսերի հետ վարած հարցազրոյցում հարցրել է. «...մի առիթով Վիլյամ Մարոյեանն ասել է, որ ինքը ամերիկացի լինելով եւ անգլերէն գրելով հանդերձ, պատկանում է հայ գրողների ընտանիքին: Նոյնը կարելի՞ է ասել Ջերմասինը, որին ի պատասխան գրողն ասել է. «Անշուշտ: Աշխարհի ցանկացած հայ, որ գրում է, գրում է որպէս հայ, ինչ լեզուով էլ որ նա արտայայտուի՝ անգլերէն, ֆրանսերէն, իսպաներէն... Ասում ենք՝ հայ գրողների ընտանիք եւ ոչ՝ հայերէն գրողների ընտանիք: Լեզուական արգելքները մեզ ճակատագիրն է տուել, իսկ ընտանիքի պատկանելութիւնը արեան պատկանելութիւն է» (Վերածնունդ Հայաստան, 1989, էջ 12): Սա հարցի զգացական կողմն է, իրականում Մայքրլ Առլեն-կրտսերի ստեղծագործութիւնը կարող է լինել (եւ է) հայ ոգու արտայայտութիւն, սակայն հարց է եթէ կարող ենք նրան դիտարկել հայ գրականութեան պատմութեան սահմանների մէջ:
- ¹¹ Հարկ է նշել, որ Կոստան Չարեանն իտալերէնով գրել է միայն մամուլի համար քղրակցութիւններ, իսկ «Երեք Երգ» վիպերգը, որն առաջին անգամ տպագրուել է իտալերէն եւ երկար ժամանակ համարուել է այդ լեզուով իսկ գրուած, իրականում քարգմանուած է եղել հայերէն քնագրից: Չարեանն իտալերէնով գեղարուեստական երկեր չի հեղինակել:
- ¹² «Ախրամար»ի աւանդազրոյցը մինչեւ անգամ օգտագործել է ամերիկացի բանաստեղծուհի Չուդիթ Հալորանն իր «Թիր Պատկերացում» բանաստեղծութեան մէջ (տե՛ս՝ մեր կողմից կատարուած հայերէն քարգմանութիւնը, *Հայրենիքի Չալն*, 1995, թիւ 6):
- ¹³ Առաջին հերթին նկատի ունենք բանաստեղծուհի, նախկին երեսանցի Եւա Ադալեանին, որը 2003ին հրատարակել է իր առաջին անգլերէն ժողովածուն (*Yeva Adalyan, Honey A La Carte* (Լոս Անջելէս, 2003): Այս ժողովածուից նմուշներ հայերէն քարգմանութեամբ տե՛ս *Արտասահմանեան Գրականութիւն*, ք. 1 (5), 2005, էջ 166-175:
- ¹⁴ Նկատի ունենք Անահիտ Արամունի Քելչիշեանի խմբագրութեամբ Լոս Անջելէսում հրատարակուած *Մուտք* հայերէն-անգլերէն եւ *Random Agenda* անգլերէն հանդէսները:
- ¹⁵ Գեորգ Էմին, *Գիրք Թարգմանութեանց*, Երևան, 1984, էջ 518:
- ¹⁶ Իրականում այն, ինչ յետագայում տեղի ունեցաւ միւս գաղթափայտերում, մինչ Եղեռնը արդէն կատարուել էր Ռուսաստանում: Ռուս խորհրդային արձակի ապագայ ականաւոր գրող Մարիէտա Ծահինեանը իր առաջին իսկ ռուսերէն բանաստեղծութիւնների ժողովածուով երգեց երբեք չտեսած հեռաւոր Հայաստան հայրենիքը, Մոսկուայի *Արմեանսկի Վեստնիկ* (Հայկական Լրատու) ամսագրի շուրջ համախմբուեցին ռուսալեզու հայ գրողներ (եւ առաջին հերթին՝ բանաստեղծներ), այնտեղ իր առաջին քայլերը կատարեց ռուսական արձակի ապագայ նշանաւոր դէմք հայագգի Նինա Բերբերովան (ինչպէս նոյն ժամանակ Լոնդոնի հայութեան անգլիալեզու մամուլում իր առաջին գործերը տպագրեց Մայքրլ Առլեն-Տիգրան Գոյումեանը, իսկ մէկ տասնամեակ անց ամերիկահայ *Հայրենիք* պարբերականում իր առաջին պատմուածքը տպագրեց Սիրաք Գորեան-Ուիլիլմ Սարոյեանը): Փարբամեանի նշած օտարագիր հայ գրողի սենեռումը դարձած անցեալի ու հայոց պատմութեան արժարժումները, ազգային ինքնութեան քացայայտուող առկայ են նաեւ ռուսալեզու

հայ բանաստեղծներից շատերի գործերում (Նինա Գարրիլեան, Օլգ Շեստինսկի, Ետրի Ռազումովսկի, Պիոտր Վեզին, Նիկոլայ Տարասով): Ինչպես անգլիալեզու հայագրի շատ բանաստեղծների գործերում հանդիպում ենք լատինատառ գրած հայերեն բառեր, նույնը տեսնում ենք նաև ռուսալեզու բանաստեղծների գործերում (օրինակ, Նիկոլայ Եզրովի, որի *Հայրենի Հողի Օրհնանքը* ժողովածուի քերթած- ները լի են հայերեն բառերով և արտայայտություններով):

¹⁷ Տե՛ս՝ քի 2 ծանօթագրության յղումները: